

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Будь-яка мова, зокрема й українська, складається з трьох взаємопов'язаних систем, з трьох основних функціональних компонентів: фонетики (звуківий склад), лексики (сукупність слів) і граматики (набір правил та засобів їх реалізації). Останній з них і розглянемо, оскільки за допомогою граматичних засобів ми, поєднуючи слова між собою, творимо моделі подій, станів тощо, тобто будемо речення, і таким чином передаємо певну інформацію іншим людям.

Питання методики навчання граматики здавна становили інтерес для мовознавців та педагогів. Різні її аспекти висвітлено в працях Ф. Бусласва, І. Срезневського, К. Ушинського, П. Фортунатова, Д. Ушакова, О. Пешковського, М. Осадця, О. Огоновського, М. Львова, Т. Рамзаєва, С. Смал-Стоцького, І. Нечуя-Левицького, А. Кримського, Є. Тимченка, Г. Чуйко, М. Білецької, С. Дорошенка, М. Вашуленка та ін.

М. Кочерган дає таке визначення граматичної системи мови: "Це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Граматична будова мови як система – це єдність абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує" [3, с. 234 - 235].

Колю явищ, що входять до граматики, по-різному окреслюють учні. Одні вважають, що до нього належать лише граMATИКА слова і граMATИКА речення, інші – словотвір, а треті, як, наприклад, деякі представники Празької лінгвістичної школи, дуже широко трактують граматику, включаючи до неї все в мові, за винятком фонологічної системи. За термінологією А. Мартіне, граMATИКА належить до знакового рівня, або, до сфери першого мовного членування, а фонологія – до незнакового рівня, або до сфери другого мовного членування. Сучасне вітчизняне мовознавство вважає, що граMATИКА має справу з абстракціями різних відношень (у поєднаннях слів, у будові речення) та узагальненим вираженням ситуацій (між суб'єктом і дією, дією та об'єктом тощо).

Отже, існує проблема у визначенні ключових понять граматики та розкритті їх сутності.

Мета статті – у межах дослідження проблеми методики навчання граматики в початкових класах визначити основні поняття граматики, з якими ознайомлюються учні початкової школи, що є вихідним пунктом у побудові методики навчання рідної мови в початкових класах.

Проаналізуємо, передусім, лінгвістичні терміни граматики. Так, за словником української мови, *граMATИКА* – це:

1. Лінгвістична наука, що вивчає будову мови, тобто будову і форми слова, речення і словосполучення;
2. Будова і форми слова, речення і словосполучення певної мови або групи мов [4, с. 155].

За сучасною енциклопедією української мови, *граMATИКА* (грец. γράμματική, від γράμμα – літера, написання) – 1. Будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотворчих одиниць і способів словотворення. 2. Розділ мовознавства, що вивчає граMATИЧНУ будову мови [5, с.113].

З огляду на сказане, граMATИКА в мовознавчій літературі вживається в значенні граMATИЧНОЇ будови мови та в значенні вчення про граMATИЧНУ будову мови.

ГраMATИКА як будова мови – складна організація, яка має декілька підсистем: *морфологію*, *синтаксис* і *словотвір*.

За дослідженнями І. Вихованця, до *морфології* належать явища, пов'язані з системою форм слів (парадигм), їхніми абстрактними граMATИЧНИМИ значеннями, морфологічними категоріями і лексико-граMATИЧНИМИ розрядами слів. У морфологічній підсистемі мови наявні також морфеми, тобто мінімальні значенсві одиниці мови, за допомогою яких утворюються слова або словформи. Словозмінні і словотворчі морфеми, їх утворення та функціонування становлять окрему сферу в межах граматики слова – морфеміку, проте традиційно їх розглядають у морфології (словозмінна морфеміка) і словотворі (словотворча морфеміка). *Синтаксис* охоплює явища, пов'язані з функціонуванням слова в реченні, синтаксичними зв'язками і відношеннями речень, словосполучень і членів речення, правилами побудови простого і складного речень тощо. До *словотворення* належить творення похідних слів за певними зразками та моделями за допомогою афіксації та інших формуючих засобів [5, с. 113].

Учні початкових класів з морфології *ознайомлюються* з такими самостійними частинами мови, як іменник, прикметник, дієслово, особові займенники, числівники, прислівники, а також із службовими частинами мови – прийменником та сполучником (без уживання термінів "самостійні" і "службові" частини мови); *успівають*, що кожне слово є назвою предметів, ознаки чи дій і відповідає на питання хто? що? який? яка? яке? що робить? що зроби́ть? тощо; *застосовують* форми словозмін передбачених правилом, таких як правопис відмінкових закінчень іменників і прикметників, особових закінчень дієслів тощо; *розвивають* усне і писемне мовлення учнів шляхом збагачення їх словника новими іменниками, прикметниками чи дієсловами, уточнення змісту окремих слів, вчать добирати слова для передачі своїх думок, *з'ясовують* синтаксичні функції того чи іншого слова (частини мови).

Із синтаксису учні початкових класів вивчають речення. Засвоюють терміни "члени речення", "підмет", "присудок", дізнаються про головні і другорядні члени речення (останні – без поділу на види), навчаються встановлювати зв'язок слів у реченні за допомогою запитань, розрізняти речення з однорідними членами, знайомляться із складним реченням та ін.

Також у початкових класах учні знайомляться з будовою слова, засвоюють елементи словотвору. Вивчають склад слова: корінь, префікс, суфікс, закінчення, виконуютьправи на утворення спільнокореневих слів за допомогою префіксів і суфіксів тощо.

Засвоюючи граматику, учні повинні навчитися абстрагуватися від конкретних понять, оскільки вся граMATИКА побудована на абстракціях, узагальненнях, якими є *граMATИЧНА одиниця*, *граMATИЧНА категорія*, *граMATИЧНЕ значення*, *граMATИЧНА форма*. Розглянемо їх.

До *граMATИЧНИХ одиниць* належать морфема, слово (як частина мови і член речення), словосполучення і речення як носії узагальнених граMATИЧНИХ властивостей. Слід зазначити, що, у граMATИЧНІЙ будові мови найвагоміші одиниці – це слово і речення. Саме вони відбивають специфіку граMATИЧНОГО ладу мови, становлять ядро, що об'єднує інші одиниці і засоби. Між граMATИЧНИМИ одиницями і граМЕМАМИ (мінімальними граMATИЧНИМИ значеннями) розташований центр граMATИЧНИХ значень – граMATИЧНІ категорії (про них йтиметься нижче). Разом із словом і реченням як основними граMATИЧНИМИ одиницями вони конденсують у собі характер граMATИЧНОЇ будови певної мови [5, с.114].

Отже, і слову, і реченню властиві свої граMATИЧНІ категорії Розглянемо їх.

Слово як граMATИЧНА одиниця – це система всіх його форм з їх граMATИЧНИМИ значеннями. Слово пронизує всі підсистеми граматики, також функціонує у позаграMATИЧНИХ сферах мови, оскільки є центральною одиницею граматики. Через слово структуруються всі інші одиниці мови (речення, словосполучення, морфеми, фонемі), що пов'язані з ним системними відношеннями. За словником лінгвістичних термінів, *слово* – це мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлень [2, с. 271].

У слові об'єднані три сутності: звукова організація, лексичне і граMATИЧНЕ значення. Сукупність його граMATИЧНИХ значень становлять: значення частини мови як верхинне в граMATИЧНІЙ ієрархії, що стосується належності слова до певного лексико-граMATИЧНОГО класу (іменник, прикметник, дієслово, прислівник, числівник та ін.); його загальні й конкретні граMATИЧНІ значення (наприклад, в іменника – значення відмінка, числа і роду; у дієслова – часу, способу, виду, стану, особи, числа, а в ряді дієслівних форм також значення роду); його словотворче значення, яке поширюється лише на похідні слова. Є й вузькі граMATИЧНІ значення, що охоплюють певні групи слів (наприклад, іменники на означення істот або неістот), а також проміжні між лексичним і граMATИЧНИМИ значеннями лексико-граMATИЧНІ значення конкретної або абстрактної предметності, речовинності в українських іменниках тощо [5, с. 114].

Слід також врахувати, що слово вказує також на граMATИЧНІ особливості, які виявляються у його семантико-синтаксичних сполучувальних можливостях і здатності конденсувати в собі граMATИЧНІ характеристики свого лексико-граMATИЧНОГО оточення. Роль слова в граMATИЧНІЙ будові мови трактують лінгвісти по-різному. Здебільшого в мовознавстві слово розглядається як одна з визначальних граMATИЧНИХ одиниць. У сучасному українському мовознавстві граMATИЧНИЙ опис мови ґрунтується на всебічному висвітленні ролі слова в системі граMATИЧНИХ відношень і взаємодії лексичних та граMATИЧНИХ чинників [там само, с. 114]. На наш погляд, основною функцією слова є його роль як такого, "що позначає" (референтна функція). Адже воно дійсно позначає предмет, дію, якість чи відношення. Слово подвоює світ і дозволяє людині подумки оперувати з предметами. В. Сухомлинський писав: "Слово – найтонше доторкання до серця, воно може стати і ніжною запальною квіточкою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Слово обертається найнесподіванішими вчинками навіть тоді, коли його немає, а є мовчання".

Іншою основною граMATИЧНОЮ одиницею мови є *речення* – це побудована за відповідними синтаксичним зразком одиниця повідомлення, що існує у мові в різних формах і модифікаціях, реалізується у мовленні з певною комунікативною метою та необхідним інтонаційним оформленням. Реченню властиві: категорія предикативності як найабстрактніша граMATИЧНА категорія, до складу якої входять категорія об'єктивної модальності з граМЕМАМИ реальності та ірреальності; категорія синтаксичного часу з граМЕМАМИ теперішнього, минулого і майбутнього часу; категорії семантичної структури (категорії предиката, суб'єкта, об'єкта, адресата і под.); пов'язані з мовленнєвою реалізацією речення категорії актуального членування речення – тема і рема. Прості речення можуть утворювати різні типи складних сполучених або безсполучених речень. Різновиди простого або складного речення можуть функціонувати як складники тексту [5, с. 114 - 115].

Отже, речення – це граMATИЧНА конструкція, побудована з одного чи кількох слів певної мови, яка становить окрему, відносно незалежну думку; це значеннєве, граMATИЧНЕ і інтонаційне ціле, що виражає якусь думку в відношенні її до дійсності одним словом чи сполукою слів. За допомогою речень

передаються думки, інформація, відбувається спілкування. Речення як синтаксична одиниця-конструкція зазвичай реалізується сукупністю граматично пов'язаних форм, що утворюють його парадигму.

До граматичних одиниць також належать **словосполучення**. Це повнозначні слова в мові, які під час творення речень, об'єднуються насамперед парами, і не будь-як, а за певними правилами. Поєднання службового слова (прийменика, сполучника, частки) з повнозначним не є словосполученням. Для цього є декілька підстав. По-перше, вони мають підходити одне до одного своїми значеннями. По-друге, ці слова мають граматично пристосовуватися одне до одного. Отже, словосполучення – це смислове й граматичне поєднання насамперед двох повнозначних слів, яке виникає в процесі творення речень. Свого конкретного значення слово набуває тільки в словосполученні. На значення словосполучення іноді може впливати також порядок розташування його складових частин.

До граматичних одиниць належить і **морфема**. Це родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як корінь, префікс, суфікс, конфікс, інтерфікс, постфікс, флексія. За словником лінгвістичних термінів, "морфема" – це узагальнений тип конкретних різновидів морфем. У морфемі об'єднуються однойменні морфи (кореневі, суфіксальні, префіксальні та ін.), тотожні за значенням і близькі за складом фонем [2, с. 137]. За значенням, місцем і роллю у слові розрізняють морфему кореневі та службові (афіксальні). Кореневі морфемі – лексичне ядро слова. Службові морфемі – префікс (приросток), суфікс (нарісток), закінчення (флексія), постфікс. Приєднуючись до кореня, вони доповнюють й уточнюють його значення та слугують для творення нових слів і форм слів.

Щодо **граматичної категорії**, то в мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування цього поняття. Іноді вчені інтерпретують граматичну категорію дуже широко, відносячи до неї всі групи граматичних одиниць, однаковостей. Так, О. Потебня категоріями називав іменник, дієслово, час, число, особу, орудийний відмінок. Чеський мовознавець М. Докулл до граматичних категорій відніс іменник, істоту, підмет, підрядне речення тощо. Мабуть, тут словосполучення *граматична категорія* не претендує на термін.

Є випадки широкого трактування граматичної категорії і в термінологічному значенні. Так, зокрема, Б. Головін усі граматичні категорії поділяє на категорії слів, куди відносить частини мови, категорії словесних форм (час, рід, відмінок, число і т. ін.), категорії словесних позицій (члени речення) і категорії словесних конструкцій (речення). За дослідженнями М. Кочергана, таке широке застосування терміна *граматична категорія*, де під ним розуміється будь-яка "єдність граматичного значення і формальних засобів його вираження", не є коректним, оскільки частина мови не є родовим поняттям до часу, способу, відмінка тощо. Це явища різного характеру [3, с. 238].

Інше трактування граматичної категорії запропонував Д. Штелінг. Граматичну категорію він визначав як "відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей". Таке тлумачення граматичної категорії набуває все більшого поширення, і нині, по суті, домінує в лінгвістиці. Так, М. Кочерган вважає, що граматична категорія – система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням [так само, с. 239].

В енциклопедії української мови І. Вихованець запропонував таке визначення граматичної категорії – клас граматично однорідних значень, об'єднаний найзагальнішим абстрактним значенням, у межах якого протиставляються також абстрактні, але конкретніші значення, що далі не членуються [5, с. 114].

Так, граматична категорія відмінка в українській мові ґрунтується на загальному відношенні предмета до дії, стану і под., з одного боку, і на протиставленні часткових відношень – суб'єктного, об'єктного, адресатного, інструментального, просторового, з іншого боку [3, с. 239]. Також граматичними категоріями можна вважати категорії числа, виду, бо в межах категорії числа виділяють протиставлені граматичні значення однини і множини, а в межах категорії виду – значення доконаності і недоконаності дії, і кожне з цих значень має формальне вираження (закінчення однини і множини, суфікси , що виражають недоконаність, та суфікси і префікси, які виражають доконаність).

Отже, за цією теорією, поза протиставленням граматичні категорії не можуть існувати. Крім того, граматична категорія обов'язково повинна мати формальне вираження.

Усі граматичні категорії можна поділити на морфологічні і синтаксичні. До перших відносяться категорії числа, відмінка, роду, виду, часу, особи, способу. Межі застосування синтаксичних категорій ще не зовсім досліджені лінгвістикою. Очевидно, до них можуть відноситися члени речення (підмет, присудок, додаток, означення, обставина), типи зв'язку, види словосполучень, типи речень.

Морфологічні категорії поділяються на класифікаційні та словозмінні. Класифікаційні категорії – такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів (наприклад, рід іменників, оскільки останні класифікуються за родами). Словозмінні – граматичні категорії, в яких слово залежить від партнера, з яким воно поєднується в мовленнєвому ланцюжку (наприклад, рід прикметників, оскільки останні не класифікуються, а відмінюються за родами) [3, с. 241 – 242].

Граматичне значення – найважливіше поняття граматики (за іншою термінологією – грамеми). Воно є семантичною основою граматичної категорії. За дослідженнями М. Кочергана, граматичне значення – це "узагальнене, абстрактне значення граматичної (морфологічної, синтаксичної, словотвірної) одиниці, яка має у мові регулярне й стандартне вираження. Іншими словами, це формально виражене значення".

За визначенням І. Вихованця, граматичне значення – узагальнене значення граматичної (морфологічної, синтаксичної, словотвірної) одиниці, яка має у мові регулярне (стандартне) вираження. На думку цього мовознавця, у морфології – це загальне значення слів як частин мови (значення предметності в іменників, процесуальне значення дієслів, атрибутивне значення прикметника, обставинне значення прислівника тощо), а також вузькі значення слів або слововформ, протиставлені в рамках морфологічних категорій (наприклад, значення однини і множини, значення теперішнього, минулого і майбутнього часу дієслів). У синтаксисі – це загальне значення предикативності як властиве кожному реченню відношення до відповідного часового і об'єктивно-модального плану, а також різні значення компонентів простого речення і складного речення (суб'єктне, об'єктне, адресатне, інструментальне, просторове, часове, причинове, цільове, допустове і под.). У словотворі – це узагальнені значення типу діяча і носія стану, ступеня вияву ознаки, опредмеченої дії чи ознаки і т. ін. [5, с. 114].

Кожне повнозначне слово має одне або декілька лексичних значень і одне або певну кількість граматичних. Граматичні значення є обов'язковою ознакою слова. Таким чином, зміні повнозначні слова, незалежно від того, до якої частини мови вони належать, мають різні набори граматичних значень: рід, число, відмінок для іменних частин мови; особа, час, число для дієслів і т. ін. Семантично взаємозалежні граматичні значення утворюють граматичну категорію. Граматичне і лексичне значення, поширюючись на ті самі одиниці, взаємно протиставляються як абстрактне і конкретне, що розрізняється відповідно регулярним/нерегулярним вираженням. Граматичне значення, на відміну від лексичного, властиве не одному слову, а охоплює більші чи менші групи повнозначних слів [1, с. 6 – 8].

Отже, граматичні значення організують думку, а лексичні наповнюють її конкретним змістом.

Слід також враховувати, що до граматики відноситься і **граматична форма** – це засіб вираження граматичного значення, показник граматичних значень. В українській мові таким засобом звичайно є службові морфемі (морфологія) і синтаксичні зв'язки та відношення слів і речень (синтаксис). Граматична форма стосується зовнішньої організації граматичних одиниць, тоді як граматичне значення відбиває їхню внутрішню організацію. Прикладами граматичних форм можуть бути закінчення, афікси, наголос, службові слова, суфлітивні форми, порядок слів у реченні [5, с. 114].

Граматичне значення і граматична форма нероздільні: не може бути граматичного значення, яке б не виражалось граматичною формою, і навпаки, немає таких граматичних форм, які не виражали б певного граматичного значення. Граматичне значення і граматична форма взаємно зумовлені і визначають одне одного, тому граматична форма становить єдність граматичних значень слова і способів його вираження.

Щодо граматики як науки, то слід зважати й на те, що вона разом з фонетикою і лексико-фразеологічними системами мови організовує мову в цілому, відрізняючись від останніх двох систем тим, що вона приводить їх в дію. До граматики належить усе, що перебуває поза власне звуковою і власне лексичною структурою мови.

Граматична будова тісно пов'язана із звуковою і лексичними системами мови. За допомогою звуків утворюються граматичні одиниці мови. До звукових засобів належать і наголос та інтонація. Зв'язок граматики з лексичним складом мови реалізується у закономірностях значеннєвого наповнення граматичних одиниць, структури їхніх лексико-граматичних груп тощо. Семантика слів, що заповнюють відповідні позиції у синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні і словосполученні, впливає на побудову цих конструкцій, а то й визначає формування семантико-синтаксичних відношень між компонентами речення і словосполучення [5, с. 114].

У висновку можемо зазначити, що в початкових класах вивчається матеріал, який є базовим для свідомого оволодіння мовою в середніх класах. Так, за час навчання в 1 – 4 класах учні повинні одержати відомості про будову слова і роль морфемі, ознайомитися з частинами мови (іменником, прикметником, дієсловом, займенником, прислівником, прикметником) та їх граматичними категоріями (роду, числа, відмінка, часу, особи та ін.), засвоїти елементи синтаксису (загальне поняття про словосполучення і речення, речення розповідні, питальні, спонукальні, головні та другорядні члени речення, звертання у спонукальних реченнях, однорідні члени речення).

Отже, опанування учнями початкових класів вище перерахованими граматичними поняттями забезпечить підготовку до засвоєння основного курсу граматики в середній школі. У подальшому передбачаємо дослідити лінгводидактичні засади навчання граматики в початкових класах методикою навчання основних понять граматики.

1. *Безпояско О.К.* Граматика української мови. Морфологія / Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. – К.: Либідь, 1993. – С. 5 – 15.
2. *Ганич Д.І.* Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
3. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство / Кочерган М.П. – К.: Академія, 2008. – 456 с.
4. Словник української мови. 2 том. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 155 – 156.
5. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. Енциклопедія, 2007. – 854 с.

Подано до редакції 18.06.10

РЕЗЮМЕ

Розкрито основні поняття української граматики, що є теоретичною основою побудови методики навчання української мови в початкових класах.

Ключові слова: граматична система, граматична одиниця, граматична категорія, граматичне значення, граматична форма.

Л.И. Горгош

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

РЕЗЮМЕ

Раскрыты основные понятия украинской грамматики, что составляет теоретическую основу построения методики обучения украинскому языку в начальных классах.

Ключевые слова: грамматическая система, грамматическая единица, грамматическая категория, грамматическое значение, грамматическая форма.

L. Horosh

LINGUISTIC PRINCIPLES OF METHODS OF TEACHING GRAMMAR AT PRIMARY SCHOOL

SUMMARY

The article analyzes some main notions of Ukrainian grammar which are a theoretical basis of developing methods of teaching the Ukrainian language at primary school.

Keywords: grammar system, grammar unit, grammar category, grammar meaning, grammar form.
